

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/280088961>

MEĐUGENERACIJSKA OBRAZOVNA POKRETLJIVOST U SRBIJI U XX VEKU, Intergenerational Educational Mobility during XX century in Serbia, in Mladen Lazić, Slobodan Cvejić, prir., "Promene o...

Chapter · January 2013

CITATIONS

0

READS

1,838

1 author:

[Dragan Stanojevic](#)

University of Belgrade

51 PUBLICATIONS 529 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Dragan Stanojević

Univerzitet u Beogradu

MEĐUGENERACIJSKA OBRAZOVNA POKRETLJIVOST U SRBIJI U XX VEKU

Apstrakt: Autor u radu nastoji da prikaže osobenosti međugeneracijske obrazovne pokretljivosti u Srbiji tokom dvadesetog veka. Rezultati ukazuju na nekoliko značajnih procesa. Prvi se odnosi na ubrzano opismenjavanje i povećan obuhvat školskog sistema na svim obrazovnim nivoima tokom čitavog perioda. Drugi oslikava promene u pristupu obrazovanju u zavisnosti od obrazovnog nivoa roditelja (i drugih faktora). Period do početka pedesetih godina karakteriše visok stepen obrazovne samoreprodukcije, visok značaj obrazovanja roditelja, ali istovremeno i relativno veći značaj sistemskih faktora za obrazovno postignuće dece. Od sredine pedesetih do sredine sedamdesetih godina dolazi do širenja kanala obrazovanja, da bi u periodu tokom osamdesetih došlo do povećanja nepokretnosti.

Ključne reči: međugeneracijska obrazovna pokretljivost, obrazovanje.

Intergenerational Educational Mobility during XX century in Serbia

Abstract: In this paper, the author aims to present the characteristics of intergenerational educational mobility in Serbia in the twentieth century. The results indicate several important processes. The first relates to the accelerated literacy and increased coverage of the school system at all educational levels throughout the whole period. The second depicts changes in access to education depending on the educational level of parents (and other factors). The period by the beginning of the fifties is characterized by a low degree of educational mobility, high importance of the education of parents, but also at the same time relatively greater importance of systemic factors in the educational achievement of children. From the mid-fifties to mid-seventies, there was an expansion of channels of education while the period of the eighties brought an increase of immobility.

Keywords: intergenerational educational mobility, education.

Uvod

Bilo da je naglasak na pripremi za obavljanje određenog zanimanja, socijalizaciji za život u kompleksnom društvu ili „oplemenjivanju duše“, obrazovanje je tokom XX veka postalo značajna sila transformacije društvenih odnosa. Dve grupe faktora se najčešće koriste za objašnjenje ovog modernizacijskog procesa. Prva ističe značaj uzroka na makro nivou – poput stepena industrijalizacije (razvoj sekundarnog, tercijarnog sektora), urbanizacije, institucionalnih politika, ekspanzije obrazovnog sistema, dok druga postulira značaj mikro mehanizama (na nivou pojedinca i njegove porodice) za obrazovno postignuće. Dok je u prvom slučaju fokus na tempu i obuhvatu obrazovanja

tokom vremena, u drugom je na nejednakom pristupu obrazovanju, postignuću tokom obrazovanja i šansi da se stečeni kulturni kapital kapitalizuje na tržištu rada.

Cilj ovog rada je da prikaže odnos obrazovanja roditelja i obrazovanja njihove dece tokom većeg dela dvadesetog veka (1930-2000. godine) u Srbiji, odnosno da pokuša da ponudi odgovor na dva povezana pitanja: 1. kakve su osobine međugeneracijske obrazovne pokretljivosti u ovom periodu i 2. kakav je uticaj nivoa obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece kroz dvadeseti vek (da li je ovaj uticaj isti ili se menjao tokom vremena); na ovom nivou ćemo pokušati da odgovorimo i na to kakav je relativni doprinos obrazovanja roditelja u odnosu na druge faktore. Postavljeni ciljevi su u većoj meri eksplorativni nego eksplikativni jer je akcenat na prepoznavanju osnovnih trendova međugeneracijske obrazovne pokretljivosti tokom većeg dela XX veka.

Sa nastajućim strukturnim promenama nakon Drugog svetskog rata (industrijalizacije, urbanizacije, širenja obuhvata školstva na svim nivoima) dolazi do značajnih institucionalnih napora da se kanali obrazovanja prošire i da se što veći broj ljudi opismeni i stručno osposobi za ubrzanu industrijalizaciju i sve veće potrebe državne uprave. Istovremeno, pristup svim nivoima obrazovanja je značajno uslovljen porodičnim poreklom i, za ovaj rad posebno značajno, nivoom obrazovanja roditelja.

Baveći se problemom međugeneracijske pokretljivosti, istraživači su se najčešće fokusirali ili na odnos klasne/slojne pokretljivosti ili uticaja klasne/slojne pozicije roditelja na nivo obrazovanja dece. Tek u poslednje dve decenije pitanja međugeneracijske obrazovne pokretljivosti počinju da dobijaju na značaju.

Teorijski okvir

Za objašnjenje odnosa obrazovanja roditelja i obrazovanja dece, u istraživanjima i literaturi se najčešće polazi iz jednog od dva teorijska okvira: teorije transmisije kulturnog kapitala i teorije racionalnog izbora.

Iako ova dva stanovišta nisu nužno suprotstavljena, između njih postoje značajne razlike. Teorija kulturnog kapitala počiva na shvatanju društvene stratifikacije Burdijea u kojoj se polazi od toga da će pozicija koju će individua zauzeti u društvu zavisiti u značajnoj meri od kulturnog kapitala porodice iz koje potiče (pored ekonomskog i socijalnog porodičnog kapitala). Dve su ključne institucije u reprodukciji društvenih položaja: obrazovni sistem i porodica. Obrazovni sistem je u ovoj vizuri u funkciji onih porodica i njihovih potomaka koji već imaju visok kulturni kapital, tako da je ključna funkcija obrazovnih institucija reprodukcija klasnih odnosa. „Obrazovni sistem je najefektivniji način perpetuiranja postojećih socijalnih obrazaca jer istovremeno omogućuje opravdanje socijalnih nejednakosti i daje na značaju kulturnom nasleđu koje je *socijalni* poklon koji se tretira kao *prirodni*“ (Burdije, 1974: 32, nav. prema Sullivan, 2001: 894). Reprodukcija položaja se vrši kroz „jezičke i kulturne kompetencije“ koje obrazovni kurikulumi implicitno sadrže, tako da

samo unutar porodice pripremljena deca mogu razumeti zahteve obrazovnog sistema (Bourdieu, 1986: 59). Bolje obrazovani roditelji će bolje osposobiti svoje dete za školske programe, čime će deca još od osnovnog obrazovanja steći prednost unutar sistema. Ova deca će ispoljavati i veći stepen vrednovanja samog sistema jer će raspodela nagrada ići njima u korist. Sam obrazovni sistem uspeh i neuspeh dece tokom školovanja ne tretira kao razlike nastale na nejednakom poznavanju skrivenih kodova uslovljene različitim pristupima obrazovnim, ali i drugim resursima njihovih roditelja, već kao zaslugu za upornost, rad i inteligenciju. Ovakva situacija dovodi do toga da će se niži društveni slojevi, anticipirajući odnos troškova i dobiti tokom i nakon završetka procesa obrazovanja, češće odlučivati za odustajanje od procesa obrazovanja na određenom nivou. Burdije primećuje da obrazovna hijerarhija korespondira sa klasnom, pa viši društveni slojevi imaju kako više obrazovanje, tako i okupiraju najveći broj prestižnih obrazovnih institucija. Homologija ova dve strukture – obrazovne i stratifikacijske – prisutna je jer su različiti oblici kapitala (ekonomski, socijalni i kulturni) međusobno konvertibilni. I druge studije pokazuju da je najčešći oblik transmisije dobara porodice, preko obrazovnog sistema (Ganzeboom et al., 2000), odnosno da se socio-klasni položaj prenosi najčešće tako što se deci omogućava poželjno obrazovanje.

Kulturni kapital Burdije deli na tri vrste: otelotvoren, institucionalizovan i objektivizovan (Bourdieu, 1986). Prva dva kapitala se ne mogu direktno preneti od strane roditelja deci, već roditelji svojim stilom života i roditeljstva stvaraju uslove u kojima deca stiču slične navike, ukuse, distinkcije kao i oni i pritom kreiraju pozitivan odnos prema procesu obrazovanja u kojem se deca bolje snalaze ukoliko su im roditelji obrazovaniji. Iako istraživanja (De Craaf et al., 2000; Kraaykamp and Eijck, 2010; Sullivan 2001; Ganzeboom et al., 2000) pokazuju da sve tri vrste kulturnog kapitala roditelja imaju značajnu prediktivnu moć za sve tri vrste kapitala dece, institucionalizovani kulturni kapital roditelja pokazuje najveći direktan efekat na nivo obrazovanja dece. Visokoobrazovani roditelji će visoko vrednovati sistem obrazovanja (posebno visokog obrazovanja), češće će se uključivati u školske obaveze svoje dece (pomoć oko domaćih zadataka), stimulisati ih da vredno uče i omogućiti ambijent unutar porodice koji je stimulativan za proces učenja, kroz npr. posedovanje kućne biblioteke, raznih učila, porodičnih putovanja koja imaju i obrazovni karakter i sl. (Kraaykamp and Eijck, 2010: 212).

Drugi teorijski okvir veći naglasak stavlja na racionalne odluke roditelja i deteta nego na sistem nejednakog pristupa (iako anticipacija ove dimenzije jeste bitan element prilikom donošenja odluke o nivou i tipu obrazovanja). Beker (1993; 1986) polazi od teorija razvijenih u okviru mikroekonomije i, razmatrajući međugeneracijsku mobilnost kao ključnu temu, vidi racionalni izbor roditelja koji preko ulaganja u sopstvenu decu teže maksimizaciji dobiti najpre svoje dece, a zatim i čitave porodice. Roditelji svojoj deci žele sve najbolje ali, anticipirajući njihovo suočavanje sa tržištem rada nakon završetka obrazovanja, nastoje da kalkuliraju troškove i koristi od ulaganja (Lillard and Willis, 2004). Dobit od ulaganja – u prvom redu kroz obrazovanje – vidi se kao prihod koji će dete ostvarivati nakon završetka obrazovanja i samim tim doprinositi dobrobiti porodice, ili makar

neće zavisiti od raspoloživih prihoda roditelja. Odluke će zavisiti kako od procenjenih troškova (visine i dužine plaćanja), tako i posedovanja relevantnih informacija. Međutim, same odluke su uvek društveno kontekstualizovane, tako da je promene u odlukama porodica koje pripadaju istom društvenom sloju/klasi moguće sagledati kao racionalne odluke na sistemske promene. Ukoliko dođe do značajne ekspanzije sistema obrazovanja na određenom nivou ili značajnih subvencija od strane države školovanju (kroz stipendije i kredite), porodice iz nižih slojeva će lakše doneti odluku o uključivanju dece u sistem obrazovanja, odnosno ostanak u njemu duže od sopstvenog (Checchi, 2005).

Klasno-slojne nejednakosti i unutargeneracijska i međugeneracijska pokretljivost

Međugeneracijska pokretljivost je u sociologiji najčešće povezana sa klasnim/slojnim pomeranjima. S obzirom da je obrazovanje (implicitno ili eksplicitno) često već sadržano u klasnim/slojnim shemama, povezanost slojne i obrazovne reprodukcije/pokretljivosti čini nam se veoma značajnim za objašnjenje konteksta odnosa strukturnih i porodičnih mehanizama pokretljivosti u Srbiji u XX veku (s obzirom da izostaju radovi u domaćoj nauci koji se bave isključivo obrazovnom pokretljivošću).

Klasno-slojne nejednakosti i unutargeneracijska i međugeneracijska pokretljivost su u domaćoj sociologiji teme koje su aktuelne od njenog osnivanja. Otvarajući pitanja funkcionisanja jednog društva koje je pretendovalo na društvenu ravnopravnost svih slojeva i društvenih kategorija, merenje dostizanja ovih ideala je, pored sazajnih, imalo i svoje društveno-političke implikacije. Istraživanja i analize bili su aktuelni tokom socijalizma (Milić, 1996; Janićijević, 1972; Vrcan, 1974, Popović, 1984, 1987, 1991; Zvekić, 1981; Bogdanović, 1987, 1991, 1992; Berković, 1986; Lazić, 1987), a i nakon otpočinjanja postsocijalističke transformacije. (Lazić, 1994, 1996, 2000, 2011; Vuković, 1994, 1997; Miladinović, 1993, 2004; Cvejić, 2000, 2006; Lazić i Cvejić, 2004).

Pre Drugog svetskog rata društvo je bilo u velikoj meri egalitarno, ali samo zahvaljujući tome što je najveći deo društva sačinjavalo seosko/poljoprivredno stanovništvo (Lazić, 1987). Pokretljivost, međugeneracijska i unutargeneracijska, bila je niska, dok su, usled nerazvijenosti industrije, stope klasne/slojne samoreprodukcije bile prilično visoke. Novi socijalistički poredak je pokrenuo ubrzanu industrijalizaciju koja je praćena ubrzanom urbanizacijom i deagrarizacijom. U ovoj fazi je društvo bilo prilično otvoreno za društvenu promociju nižih društvenih slojeva. Međutim, ni u ovom periodu šanse za društveni uspon nisu bile podjednake za sve. Nakon prvog perioda industrijskog zamaha, dolazi do usporavanja industrijalizacije i nemogućnosti daljeg razvoja sektora usluga, što dovodi do izvesnog klasnog zatvaranja, odnosno veće samoreprodukcije.

Autori koji proučavaju društvene nejednakosti, u različitim studijama su konstatovali postojanje navedenih nejednakosti. Milić (1996: 201-209), početkom šezdesetih godina, primećuje

postojanje nižih šansi dece čiji su roditelji poljoprivrednici da dođu do nemanuelnih zanimanja, kao i relativnu otvorenost istih za decu čiji su roditelji radnici. Autor, takođe, uočava veoma visoku reprodukciju nemanuelnih slojeva. Analize tokom sedamdesetih godina ukazuju na dodatno zatvaranje slojeva (posebno poljoprivrednog) i sve manje šanse za socijalno kretanje nadole za sve slojeve, ali još uvek postojanje otvorenosti za promociju za decu radnika u nemanuelna zanimanja (Sekulić, 1984; Janićijević, 1972; Zvekić, 1981). Osamdesetih godina počinje da dominira teza o klasnoj konsolidaciji u socijalizmu u *krizi*¹. Poredeći rezultate 1990-1960. godine, Bogdanović (1992) primećuje da je ključna razlika u pokretljivosti zapravo viša samoreprodukcija nemanuelnih pozicija.

Lazić i Cvejić (2004: 46-47) predlažu klasifikaciju perioda društvene pokretljivosti u Srbiji nakon Drugog svetskog rata kroz četiri faze: 1. modernizacija, 2. kriza socijalizma, 3. blokirana socijalistička transformacija i 4. odblokirana transformacija. U periodu socijalističke modernizacije, ubrzana industrijalizacija je išla pod ruku sa značajnom potrebom za obučenom i stručnom radnom snagom i deagrarizacijom, tako da je ovaj period obeležen visokim stopama pokretljivosti koje su bile uslovljene strukturnim promenama. Drugu fazu, koja nastupa od sedamdesetih godina, karakteriše postepeno klasno zatvaranje usled usporavanja industrijalizacije, odnosno dostizanja određenih limita privrednog sistema.

U dve studije u kojima se analiziraju dinamički aspekti pokretljivosti, Lazić (1987, koji analizira period pre i posle socijalističke revolucije u Hrvatskoj) i Cvejić (2006, koji analizira period socijalizma u Srbiji) dolaze do sličnih rezultata. Dok je samoreprodukcija svih slojeva pre socijalizma bila izuzetno visoka (ukupna samoreprodukcija je iznosila preko 90%), tokom socijalizma dolazi do značajne pokretljivosti koja svoj najveći zamah ima u prvih dvadesetak godina funkcionisanja sistema. U prvom periodu socijalizma dominira poljoprivredni sloj kao glavna regrutaciona osnova za manuelna i nemanuelna zanimanja, da bi već sa sledećom generacijom to postala radnička klasa. Za generacije koje su rođene krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina mogućnost da pređu u neki od viših slojeva se smanjuju, odnosno primećuje se stabilizacija klasne reprodukcije (ukupna samoreprodukcija iznosi oko 35%). Poljoprivrednici i u ovom periodu imaju najnižu stopu samoreprodukcije i njihov uspon čini još uvek najveći deo pokretljivosti (stopa samoreprodukcije se stabilizuje na oko 35%), dok se u ovom periodu samoreprodukcija radničke i uslužne klase stabilizuje na nešto preko 60%. Naime, nakon perioda brze industrijalizacije, sistem dostiže svoje limite i, iako je uspeo da povuče veliki broj poljoprivrednika u industriju i od potomaka seljaka načini radnike, istovremeno ne uspeva da daljim razvojem tercijarnog sektora uspostavi isti trend prelaska potomaka iz klase radnika u uslužnu klasu (Cvejić, 2006: 55-59). Ovakvo stanje pogoduje uspostavljanju i reprodukciji društvenih privilegija – koje se ogledaju u nejednakim šansama prenošenja kapitala (obrazovnog, ekonomskog i mogućnosti zaposlenja) potomcima – koje su već bile neravnomerno raspodeljene. U poznom socijalizmu Srbije možemo uslovno govoriti o jasnoj klasnoj konstituisanosti

¹ Do sličnih rezultata dolazi i Lazić (1987) proučavajući društvo Hrvatske. On uočava da, osim kolektivno-vlasničke klase, sve ostale klase karakteriše visok stepen zatvorenosti.

koja se ogleda u zatvorenosti srednje, izolovanosti niže i relativne propustljivosti kolektivno vlasničke klase za potomke iz srednje.

Blokirana i odblokirana postsocijalistička transformacija donose nova gibanja u međugeneracijskoj pokretljivosti. Prva je, usled izolovanosti, ratnog okruženja i odsustva volje za brzim promenama u privredi i politici, dovela do drastičnog osiromašenja i još izraženije klasne polarizacije, da bi tek u poslednjoj fazi reaktivirane transformacije bili svedoci izvesne stabilizacije (Lazić i Cvejić, 2004).

Ulazak u sistem obrazovanja i obrazovanje kao odskočna daska

Najznačajniji kanal pokretljivosti u svim modernim društvima predstavlja obrazovanje, kao najznačajnija spona ka tržištu rada. Upravo zbog toga postoji značajna korelacija između obrazovnog statusa i klasne ili slojne pozicije pojedinaca. Ali, i pored toga što je značajni kanal promocije, ono je isto tako i ključni mehanizam reprodukcije slojnog položaja, odnosno klasnog zatvaranja (Džuverović, 1987: 121). Istraživanje početkom šezdesetih godina XX veka pokazuje da su i u ovom periodu brzog razvoja školskog sistema postojale značajne razlike u pristupu srednjem, višem i visokom obrazovanju između različitih društvenih slojeva. Naime, deca poljoprivrednika i radnika su u svim tipovima škola (osim u školama za radnička zanimanja), kao i na univerzitetu, manje prisutna od dece čiji su roditelji zanatlije, službenici i pripadnici slobodnih profesija. Takođe, deca iz ovih slojeva u proseku pokazuju niže postignuće u srednjim školama (Milić, 1996: 229-284, 215-216), što je potvrđeno i gotovo dve decenije kasnije (Ristanović, 1979: 133). Krajem osamdesetih je već evidentno da se, usled krize socijalizma, ogromni deo obrazovne reprodukcije premešta u okvire porodice, pa mesto u društvenoj raspodeli i količina materijalnih sredstava koje treba izdvojiti za školovanje deteta predstavljaju osnovne pokazatelje da li će do školovanja doći i do kog nivoa (Džuverović, 1987: 154–156)². Do istih rezultata dolazi i Cvejić (2006: 78), ukazujući da je krajem socijalizma na sceni bio *pseudomeritokratski* model u kojem je nominalno postojala otvorenost ka rukovodećim položajima i obrazovnom sistemu, ali da je korišćenje ovih mogućnosti u populaciji bilo „strukturno neproporcionalno“ i da je „neravnomernost bila skoncentrisana pre svega u pristupu obrazovanju“.

Podaci i skale

² Proučavajući značaj obrazovanja za zauzimanje pozicije unutar kolektivno-vlasničke klase, Lazić (1987: 149-166) primećuje da je značaj ovog kanala tokom vremena porastao i postavio dodatne barijere potomcima radničke klase.

Za analize smo koristili tri metoda: 1. vizuelni – stope samoreprodukcije i pokretljivosti (ukupne i po obrazovnim kategorijama) na osnovu desetogodišnjih pokretnih proseka³, 2. količnik šansi na osnovu starosnih kohorti (prema petogodištima) i 3. linearni regresioni model kojim se meri uticaj nivoa obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece⁴. Prilikom izbora najadekvatnijih podataka suočili smo se sa prilično nepovoljnom strukturom nacionalnih baza podataka u istraživanjima sprovedenim pre 1989. godine. Za ovako osmišljenu analizu bili su nam potrebni podaci za nivo obrazovanja roditelja i nivo obrazovanja ispitanika. Uvidom u različite baze podataka, izdvojili smo tri. Da bismo dobili dovoljno veliki uzorački okvir, spojili smo podatke i koristili kao jedinstveni uzorak. Prvi uzorak predstavlja istraživanje *Društvena struktura i kvalitet života* obavljeno 1989. godine na nivou čitave SFRJ, iz kog smo mi izdvojili uzorak za Srbiju bez KiM (N=3.769). Drugi uzorak predstavlja istraživanje iz 2003. godine koje je sprovedeno na području jugoistočne Evrope (*South-East European Social Survey Project – SEESSP*), iz kog smo izdvojili uzorak za Srbiju (N=2.709). I treći uzorak predstavlja istraživanje *Evropske studije vrednosti (European Values Survey – EVS)*, sprovedeno 2008. godine (N=1.364). Ukupan uzorački okvir nakon spajanja baza iznosio je N=7.842. Za potrebe analize, postavili smo donju granicu godina ispitanika na 25 godina starosti. Polazeći od toga da se u visoko obrazovanje ulazi najčešće odmah nakon završene srednje škole (sa 19-20 godina), smatrali smo da je period od 5-6 godina studiranja dovoljno dug da veći broj studenata stekne diplomu, a svima onima koji su i posle 25 godine starosti bili studenti pripisivali smo status visokog obrazovanja (jer smo želeli da merimo šanse da se na ovaj nivo obrazovanja uđe i ostane dovoljno dugo; ukupno učešće ove grupe je ispod 1%).

Nivo obrazovanja i roditelja (korišćen je dominacijski princip, gde smo uzimali najviši stupanj obrazovanja bilo kog roditelja) i ispitanika je u analizama predstavljen na dva načina: 1. kao ordinalna skala koja se sastoji od sledećih nivoa: a) bez škole, b) osnovne škole, c) srednje škole i d) višeg i visokog obrazovanja i 2. kao intervalna skala koja predstavlja aproksimaciju godina provedenih u procesu obrazovanja na osnovu najvišeg stečenog stepena formalnog obrazovanja (od 0 do 18 godina). Da bismo kontekstualizovali trenutak kada mladi i njihovi roditelji donose odluku o nastavku obrazovanja, formirali smo intervalnu varijablu KOHORTA⁵, koja je sačinjena od godine rođenja na koju smo dodali 14 godina jer je to otprilike prelomna tačka kada se, nakon završetka osnovne škole, najintenzivnije razmišlja o nastavku školovanja. Pored navedene, vremensku dimenziju smo predstavili kroz dodatnu varijablu koja je predstavljena kroz desetogodišta centriranih

³ Koristili smo metod koji je Cvejić (2006) koristio za međugeneracijsku klasnu pokretljivost. U tabelama je prikazana godina koja je u sredini pokretnog proseka i predstavlja godinu odluke o nastavku školovanja (vidi dalje u tekstu).

⁴ Metod koji koristimo je razvijen za praćenje dugoročnog efekta roditeljskog socio-ekonomskog statusa na nivo obrazovanja i socio-ekonomski status potomka (Ganzeboom et al., 2000).

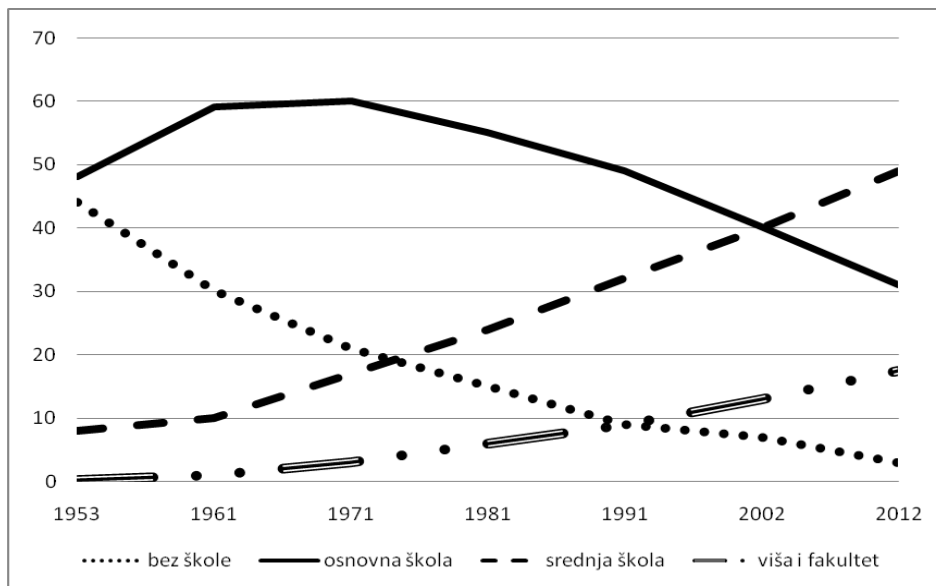
⁵ Varijable smo formirali delimično se oslanjajući na metod koji su razvili Ganzeboom, Kramemberg i Nieuwbeerta (2000: 28-29). Za razliku od autora koji polaze od toga da je 12. godina života period kada se mladi i njihove porodice odlučuju za nastavak obrazovanja, mi smo se odlučili za 14, kada se napušta osnovna škola.

u odnosu na 1965. godinu (KOHORTA 1 = (KOHORTA - 1965)/10; i uzima vrednosti od -4 do 3,5). Od dodatnih varijabli biće korišćen pol da bismo ispitali oblike i promene tokom vremena rodno određene međugeneracijske obrazovne pokretljivosti i za potrebe uočavanja nelinearnih trendova četrnaest indikatorskih varijabli (KOHORTA 2) podeljenih na petogodišta.

Analiza rezultata

Obrazovni sistem Srbije je doživeo veoma burne promene nakon Drugog svetskog rata. Dva su ključna faktora dovela do ekspanzije obrazovanja na svim nivoima: 1. potreba za kvalifikovanom radnom snagom industrije u zamahu i 2. modernizacijski efekti socijalističke ideologije koja podrazumeva visok značaj obrazovanja za dobrobit pojedinca i društva. Obrazovni sistem u periodu odmah nakon revolucije nije bio jedini, pa čak ni glavni kanal društvene promocije jer je „tipična bila pojava obavljanja poslova i zauzimanja radnih mesta za nekoliko stepenica više od one koja odgovara školskoj spremi” (Flere, 1973: 73) usled značajne disproporcije u obrazovanim kvalifikacijama stanovništva s jedne strane i ponude radnih mesta koja su nastala usled industrijalizacije. Međutim, iako je stanovništvo obavljalo poslove za koje često nije imalo formalne kvalifikacije, one su sticane uz rad, kroz večernje škole, dodatne kurseve ili „priznavanjem spremne” (Isto). Kroz čitav ovaj period beleži se konstantan porast učešća onih koji ulaze i izlaze iz procesa obrazovanja sa stečenim diplomama na svim nivoima, a obrazovanju odraslih se posvećuje posebna pažnja (Ristanović, 1979: 59-108; Flere, 1973: 74-75). Broj osnovnih, srednjih škola i fakulteta raste, kao i broj zaposlenog nastavnog osoblja. Iako dolazi do ekspanzije obrazovanja, sociolozi prilično rano primećuju da je pristup svim nivoima obrazovanja, kao i uspeh koji se ostvaruje, neproporcionalno zastupljen među stanovništvom. Uočavaju se značajne regionalne razlike unutar federacije, kao i razlike na relaciji selo–grad, ali i razlike koje su produkt socijalnih osobina porodice porekla.

Grafikon 1. Obrazovna struktura stanovništva Srbije prema popisu, 1953-2011.

Izvor: RZS, 2013.

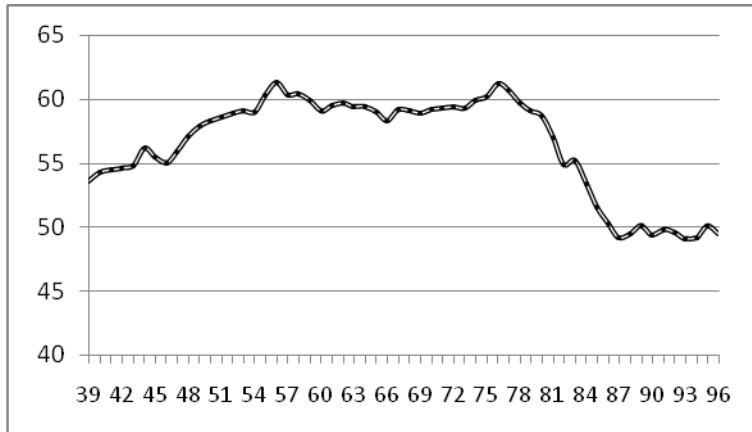
Prvi popis stanovništva posle Drugog svetskog rata (Grafikon 1) daje nam informacije o veoma niskom obrazovnom statusu stanovništva Srbije. Bez škole je čak 2/5 stanovništva, dok svaka druga osoba ima samo osnovnu školu ili manje. Sa srednjim obrazovanjem i fakultetom je zajedno bilo manje od 10% stanovništva. Podaci nam dalje pokazuju da je već do sledećeg popisnog ciklusa udeo onih koji nemaju obrazovanje značajno opao (i to čak za 30%), a da je istovremeno došlo do povećanja udela onih sa nekim nivoom obrazovanja. U ovom periodu je do povećanja došlo u najvećoj meri kod onih sa osnovnom školom. Intenzivni programi opismenjavanja i promovisanja obrazovanja dali su efekta i učešće onih koji su bez škole se smanjivalo, da bi gotovo nestalo u prvoj deceniji XXI veka. Paralelno sa programima opšteg opismenjavanja stanovništva, teklo je i intenzivno uvođenje srednjih škola (za radnička zanimanja, stručne škole i opšte gimnazije), tako da je najveća ekspanzija bila upravo na ovom nivou koji je, po poslednjem popisu, dostigla gotovo polovina populacije. Visoko obrazovanje beleži konstantan rast tokom čitavog perioda i jedino je tokom devedesetih godina primetno izvesno usporavanje, da bi, nakon dvehiljadite godine, došlo do značajnog povećanja broja mladih sa diplomom više škole ili fakuleta. Dakle, ono što je vidljivo iz popisnih podataka jesu modernizacijski efekti perioda (post) socijalizma u sferi obrazovanja.

Da bismo dobili precizniju sliku o tome kakva je bila obrazovna pokretljivost stanovništva, odnosno ko je imao veće šanse da se školuje, kao i da vidimo kakva je pokretljivost bila tokom vremena, upotrebićemo vizuelne prikaze stopa pokretljivosti i samoreprodukcije.

Grafikon 2. nam ukazuje da je ukupna pokretljivost najpre rasla sve do sredine pedesetih godina, da bi onda, sve do kraja sedamdesetih, usledila izvesna stagnacija na nivou od oko 60%. Zatim je došlo do značajnog smanjenja pokretljivosti tokom osamdesetih i nove stabilizacije na nižem nivou (od oko 50%) tokom devedesetih godina. Pre Drugog svetskog rata međugeneracijska obrazovna pokretljivost bila je na višem nivou nego na kraju veka. Međutim, ukoliko imamo na umu

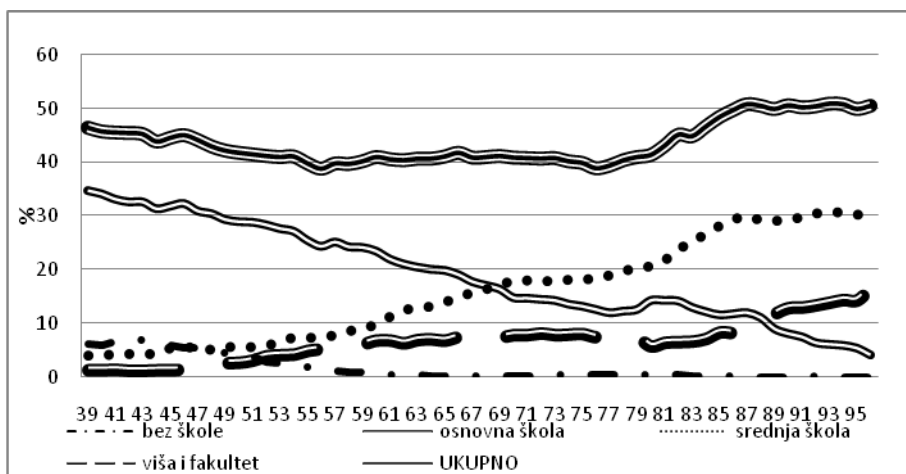
da je obrazovni nivo stanovništva pre rata bio na prilično niskom nivou, jasno je da se pokretljivost odvijala u najvećoj meri između onih čiji su roditelji bili bez obrazovanja i dece koja su završavala osnovnu školu. Kao što ćemo videti, i put obrazovanja dece do sledećeg obrazovnog nivoa će biti otvoren, ali će ulazak na visoko obrazovanje biti prepreka. Grafikon nam govori da je tokom sedamdesetih došlo do značajnog opadanja pokretljivosti, odnosno da su modernizacijski efekti sistema dostigli svoje prve limite.

Grafikon 2. Ukupna međugeneracijska obrazovna pokretljivost

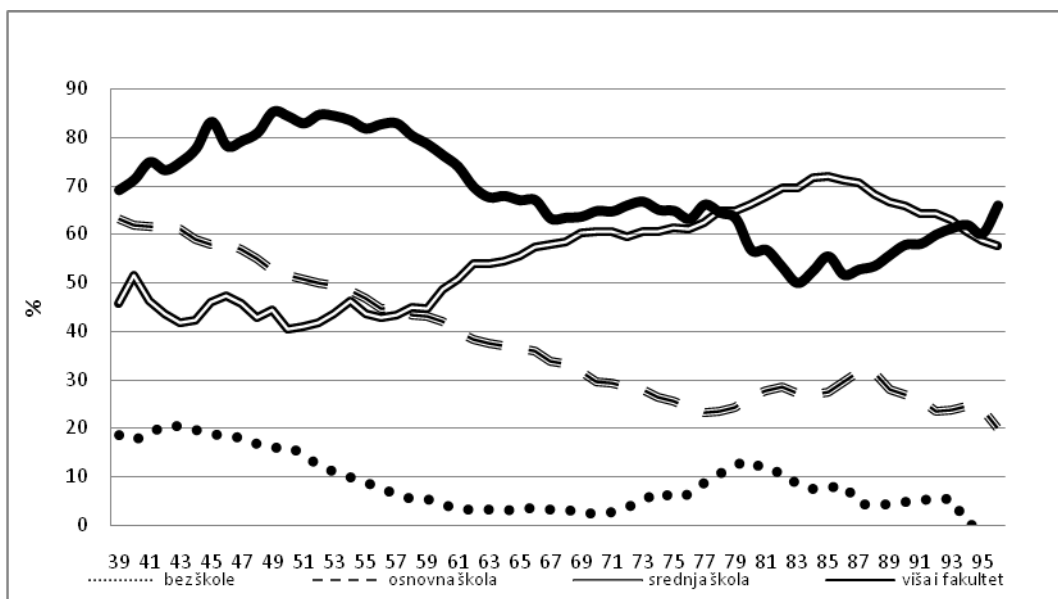
Kako je dolazilo do širenja obrazovnih kanala, tako je u ukupnom učešću samoreprodukcije sve manje bila zastupljena samoreprodukcija onih sa osnovnom školom i onih bez škole jer su roditelji na ovom obrazovnom nivou bili glavna regrutna baza za više nivoe obrazovanja. U čitavom periodu, njihovo relativno učešće opada (Grafikon 3). Istovremeno raste relativno učešće reprodukcije srednjoškolskih statusa koji od sredine osamdesetih čine skoro 3/5 ukupne samoreprodukcije i onih sa fakultetom koji čine gotovo 2/5 (oni sa osnovnom školom i bez škole čine svega oko 5%).

Grafikon 3. Ukupna i relativne stope obrazovne samoreprodukcije

Grafikon 4. nam govori o apsolutnoj samoreprodukciji svih obrazovnih nivoa tokom ispitivanog perioda. Trendove možemo da posmatramo kroz tri perioda. Prvi bi bio do početka pedesetih godina, kada kod svih obrazovnih kategorija postoji manje-više konstantna i stabilna reprodukcija. Iako je veoma mali udeo onih sa visokim obrazovanjem, u ovom periodu čak 70-85% roditelja sa diplomom uspeva da obezbedi svojoj deci isti nivo obrazovanja. Kulturni kapital je u to vreme bio u posedu društvenih elita i, u velikoj meri, unutar njih se i reprodukovao. Slična je situacija i sa onima čiji su roditelji imali neku od srednjih škola (zanatskih, učiteljskih i sl), tako da je svaki drugi ostajao na ovom nivou obrazovanja, dok su ova deca bila drugi glavni kandidati za popunjavanje mesta u studentskim amfiteatrima. Drugi period je od sredine pedesetih do početka osamdesetih, kada dolazi do značajno manjih stopa samoreprodukcije kod svih obrazovnih nivoa osim kod onih sa srednjom školom. Ovaj podatak nam ukazuje da su se u ovom periodu obrazovni kanali otvorili, da je srednjoškolsko obrazovanje bila najčešća destinacija, ali da roditelji sa srednjom školom nisu mogli lako da obezbede svojoj deci ulazak na univerzitet. Iako su osnovne škole, zanati, srednje stručne škole i gimnazije postajali dostupni, visoko obrazovanje nije bilo široko otvoreno, već je još uvek značajno ekskluzivno. Međutim, istovremeno opada i samoreprodukcija onih sa visokim obrazovanjem. Naime, u novim okolnostima, društveni slojevi koji su bili prepoznati kao privilegovani, počeli su da gube svoju raniju poziciju, tako da manji broj porodica u kojima se negovalo visoko obrazovanje ne uspeva da obezbedi svojoj deci isti nivo. I poslednji period, od početka osamdesetih, ukazuje da je sistem u krizi. Naime, na svim nivoima obrazovanja dolazi do povećanja samoreprodukcije, osim kod onih sa visokim obrazovanjem, gde je primećena značajna silazna pokretljivost (krajem osamdesetih je tek svaki drugi roditelj sa diplomom uspeo da odškoluje dete do tog nivoa). Iako su oni bez škole i oni koji imaju samo osnovnu školu u ovom periodu postali prilično uski slojevi, sa stabilizacijom samoreprodukcije stvaraju se uslovi za obrazovnu isključenost jednog dela ove populacije. Podaci ukazuju da je sistem u značajnoj meri iscrpeo ove obrazovne slojeve.

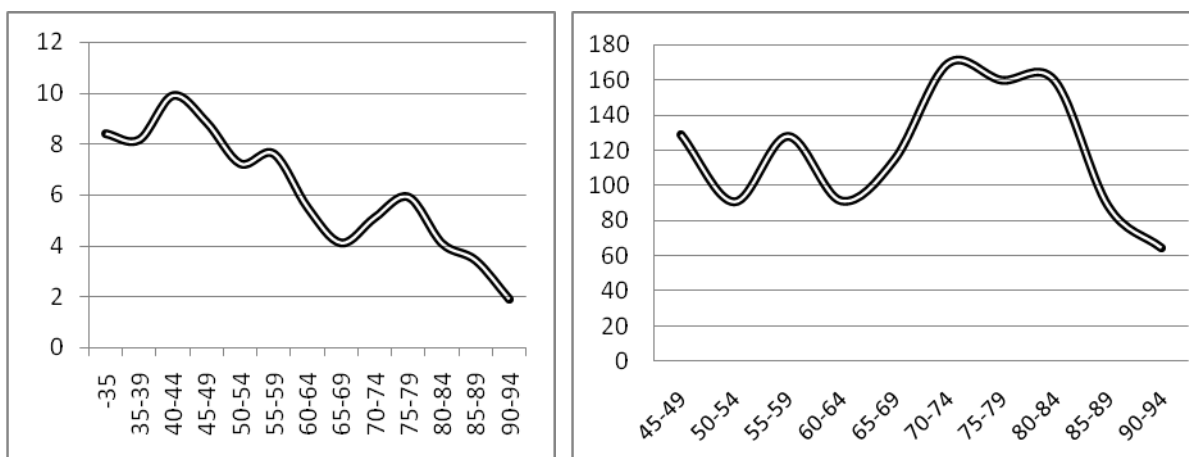
Grafikon 4. Stope samoreprodukcije – obrazovni nivoi

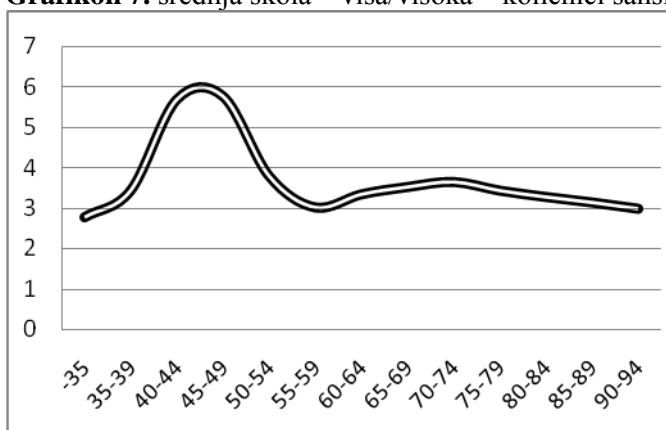
Pored pokretljivosti, hteli smo da ispitamo relativan odnos šansi mladih da dostignu određeni obrazovni nivo (Grafikoni 5,6,7). Verovatnoće da će neko čiji roditelji imaju samo osnovnu školu završiti srednju školu (u odnosu na one čiji roditelji imaju srednju školu), tokom ovog perioda su se povećavale. Ali, čak i tokom devedesetih, šanse su bile dvostruko manje. Odnos verovatnoća da će ista osoba završiti fakultet pokazuje ogromne razlike tokom ispitivanog perioda. Preko sto puta je bila manja verovatnoća da će fakultet završiti neko čiji roditelji imaju samo osnovnu školu. Značajno je da se verovatnoća dodatno smanjila tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Iako je sistem obrazovanja generalno postajao inkluzivniji, za one čiji su roditelji imali osnovnu školu je u navedenom periodu bio manje dostupan za dostizanje stepena iznad srednjoškolskog. Mogućnost da neko čiji roditelji imaju srednje obrazovanje završi fakultet, tokom gotovo čitavog perioda, oko tri puta je niža od onih čiji roditelji imaju diplomu. Izuzetak čine periodi tokom Drugog svetskog rata i neposredno posle njega, kada su šanse za sticanje višeg obrazovanja dece srednjoškolskih roditelja značajno opale.

Grafikon 5. osnovna škola – srednja škola
– količnici šansi

Grafikon 6. osnovna škola – viša/visoka
– količnici šansi

Grafikon 7. srednja škola – viša/visoka – količnici šansi

Da bismo došli do preciznijih podataka o efektu obrazovanja roditelja na obrazovanje dece (odnosno da bismo ispitali linearne i nelinearne efekte u ovom odnosu), upotrebili smo osam regresionih modela⁶. Zavisna varijabla u modelima je broj godina obrazovanja ispitanika. Koeficijenti u modelima pokazuju promene u obrazovnom postignuću ispitanika u zavisnosti od različitih faktora.

Tabela 1. Regresioni modeli - obrazovno postignuće

	Model I	Model II	Model III	Model IV	Model V	Model VI	Model VII
Kohorta 1	1,041 (36,51)	1,073 (37,49)	,916 (24,41)	,344 (9,92)	1,054 (20,39)	dummy varijable kohorta 2	dummy varijable kohorta 2
Pol (Ž=1, M=0)		-,794 (-8,72)	-,930 (-9,97)	-1,023 (-12,57)	-1,977 (-13,50)	-1,128 (-14,32)	-1,036 (-11,34)
Kohorta 1*pol			,371 (6,41)	,378 (7,5)	,457 (9,22)	,527 (10,77)	,502 (8,87)
Obrazovanje roditelja - godine (OR)				,474 (51,12)	,495 (54,06)	,484 (53,37)	
OR*kohorta 1					-,10	-,059	

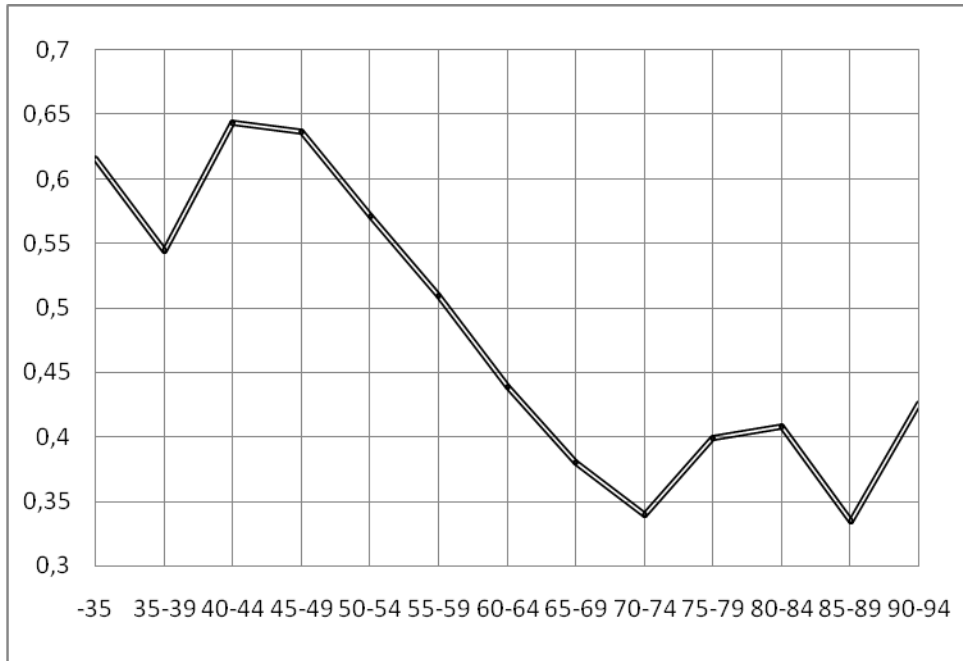
⁶ Primenjen model predstavlja nešto modifikovanu shemu modela koju su primenili Ganzeboom, Kramenberg i Nieuwebeerta (2000: 34).

					(-18,23)	(-9,69)	
Intercept	10,25	10,59	10,61	7,43	7,59	4,97	7,66
Adj. R²	14,57%	15,38%	15,81%	37,36%	39,96%	41,69%	19,81%

Svake dekade prosečno se za nešto preko jedne godine obrazovanja poveća obrazovni standard kohorte (Model I), odnosno stanovništvo Srbije je ostajalo u procesu obrazovanja godinu duže. Takođe, u celom ovom periodu muškarci su u proseku za oko ,8 godina obrazovanja ispred žena (Model II). Međutim, hteli smo da ispitamo i da li je ovaj trend prisutan kroz čitav ispitivani period i zato smo uveli interakciju između kohorte i pola (Model III). Interakcijski efekat upućuje da je kod žena ovo povećanje u proseku po dekadi iznosilo za ,371 godina obrazovanja više nego povećanje kod muškaraca. Ovaj efekat nam govori da, iako su žene na početku ispitivanog perioda zaostajale za gotovo čitavu godinu za muškarcima (-,930), u međuvremenu se obrazovna situacija promenila u njihovu korist. S obzirom da je za oko četiri dekade (u proseku) došlo do ove promene (a da je u proseku skoro godinu dana obrazovanja više na strani muškaraca), podaci nam govore da je na početku ispitivanog perioda postojala značajna rodna nepristupačnost obrazovanju, koje je bilo rezervisano za muškarce, ali i o značajnim modernizacijskim efektima i tokom prvog perioda socijalizma, koji je za kratko vreme uspeo da na nivou obrazovanja izjednači muškarce i žene. Do višeg obrazovnog nivoa među ženama (u odnosu na muškarce) došlo je kod kohorte koja je početkom osamdesetih godina odlučivala o nastavku obrazovanja (odnosno onih koji su rođeni sredinom šezdesetih godina). U sledećem modelu (Model IV), testirali smo kakav je uticaj obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece. Uz visoku statističku značajnost, sa svakom godinom obrazovanja roditelja ide i promena od gotovo pola godine (,447) obrazovanja dece, što upućuje da je u čitavom periodu, u proseku, obrazovanje roditelja značajan prediktor obrazovanja dece. Sa uvođenjem obrazovanja roditelja, objašnjena varijansa se povećava na 37,36%. Naredni model (Model V) nastoji da uoči efekat (koji je od ključnog značaja), da li je tokom vremena dolazilo do povećanja ili smanjenja uticaja obrazovanja roditelja na obrazovanje deteta. Rezultat (-,0998) ukazuje da je sa svakom decenijom ovaj uticaj slabio i da je ukupan pad značaja obrazovanja roditelja iznosio čak 1,5 puta (odnosno 157%, za sedam ispitivanih decenija to je $-0,0998 \times 7 = -0,699$, $0,699 / 0,445 = 1,57$). Ispitujući (Model VI) da li se radi o linearnom ili nelinearnom trendu, umesto intervalne varijable kohorte uveli smo niz *dummy* varijabli kohorte (ovog puta sa petogodišnjim intervalima). Povećanje objašnjene varijanse u odnosu na prethodni model (sa kohortom kao intervalnom varijablom) daje nam jasan odgovor da se ne radi o linearnom trendu. Kao korak dalje, da bismo ove razlike vremenski situirali (razlike u regresionim koeficijentima tokom vremena), sproveli smo niz regresionih analiza za svaku kohortu pojedinačno (kontrolisući pritom pol ispitanika i interakciju pola i kohorte tokom vremena – Model VII). Grafikon 8. ukazuje da je uticaj nivoa obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece naglo počeo da opada u periodu posle Drugog svetskog rata i da je ovaj trend trajao sve do sredine sedamdesetih, kada dolazi do izvesne stabilizacije ovog uticaja. S obzirom da je u ovom periodu došlo

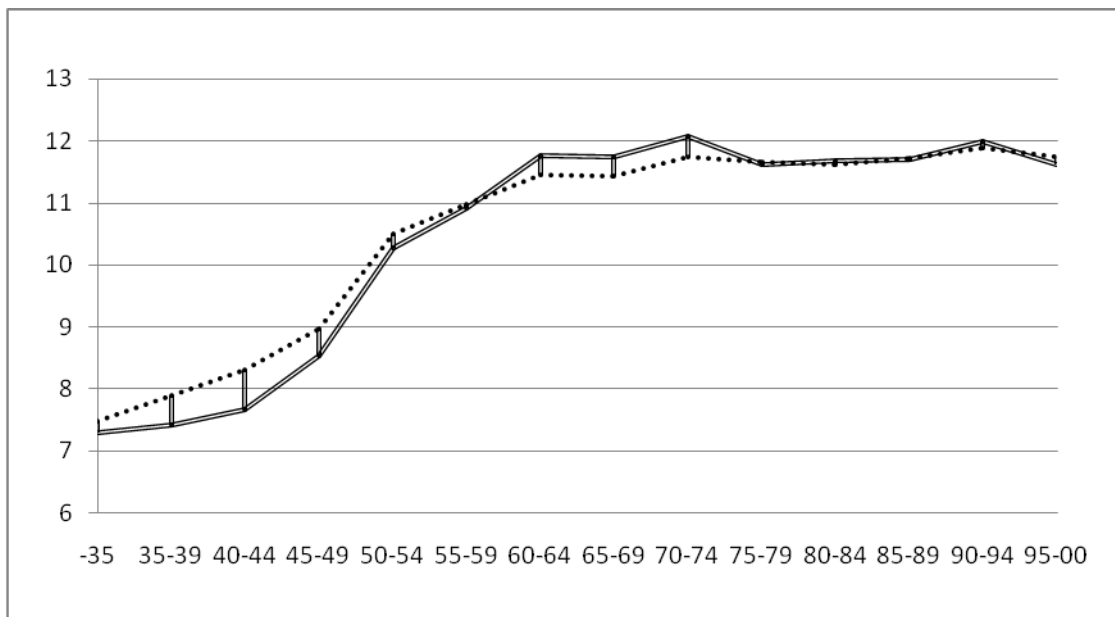
do masovnog ulaska u sistem obrazovanja, kome su pristup imala deca iz svih slojeva, očekivano je da se uticaj obrazovanja roditelja u proseku smanjivao.

Grafikon 8. Uticaj obrazovanja roditelja na obrazovanje dece

Međutim, u analizi smo hteli da odemo i korak dalje i da prepoznamo da li je čak i sa padom značaja obrazovanja roditelja na obrazovanje deteta relativan doprinos u odnosu na druge faktore rastao ili se smanjivao tokom vremena. Zato smo napravili dva modela sa izračunatim marginalnim vrednostima kohortnog efekta na nivo obrazovanja tokom celog ispitivanog perioda (Grafikon 9). Prva linija (tačkasta) odnosi se na povećanje nivoa obrazovanja dece tokom vremena kada su svi navedeni kovarijati pod kontrolom, dok je u slučaju druge linije ostavljeno da slobodno varira obrazovanje roditelja. Na taj način smo izdvojili čist efekat obrazovanja roditelja (u odnosu na već posmatrane faktore) na obrazovanje dece tokom ispitivanog perioda.

Grafikon 9. Marginalni efekti kohorte na nivo obrazovanja

Tačkasta linija ukazuje da je ekspanzija u obrazovanju imala visok uspon sve do početka šezdesetih, kao i još izvestan usporen uspon do sredine sedamdesetih, i ona se može objasniti onim faktorima koji se nisu našli u našem modelu (poput sistemskih faktora – ekspanzije sistema obrazovanja, urbanizacije, ubrzanog školovanja, ali i onih faktora na mikro nivou poput slojne pozicije porodice, njene ekonomske snage, socijalnog kapitala i sl). Kada smo sve ostale faktore kontrolisali, a pustili nivo obrazovanja da slobodno varira među kohortama, dobili smo rezultat da je obrazovanje roditelja bilo nešto manje značajno (od zbirnog efekta ostalih faktora) pre i tokom pedesetih godina. U periodu šezdesetih i sedamdesetih, obrazovanje roditelja dobija na blagom značaju u odnosu na ostale faktore koji su uticali na nivo obrazovanja dece. Ovo je vreme privredne reforme (1965. godine) koja postavlja potrebu za kvalifikovanom radnom snagom putem obaveznog obrazovanja (Flere, 1973: 74). Možemo da pretpostavimo da, s obzirom da više nije bilo izvodljivo priznavanje kvalifikacija na osnovu radnog iskustva i da su ostali alternativni oblici sticanja obrazovanja postali sekundarni, obrazovni status roditelja postaje značajan. Na taj način dolazimo do zanimljivog otkrića, da, iako je u ovom periodu značaj obrazovanja roditelja za obrazovanje dece opadao, njegov relativni doprinos je zapravo porastao, odnosno, da su šanse da se uđe i duže ostane u sistemu obrazovanja zavisile i od sistemskih i drugih faktora, u ovoj dekadi su zavisile nešto više i od kulturnog kapitala roditelja. Objašnjenje ovog naizgled paradoksa leži u tome da, iako je sistem obrazovanja postajao inkluzivniji, podjednake koristi od njega nisu imali svi, bez obzira na obrazovanje roditelja. Dok su oni bez škole najčešće uspevali da svoju decu odškoluju do osnovnog i ređe srednjeg nivoa obrazovanja, više i visoko obrazovanje bilo je u većoj meri otvoreno za decu roditelja koji su imali iznad osnovnog obrazovanja. Sa širenjem obrazovnih kanala veće su koristi imali oni čiji su roditelji u ranim fazama (ekspanzije obrazovanja) iskoristili šansu da se obrazuju.

Zaključak

Rezultati analize ukazuju da su veoma tesno povezani procesi klasne/slojne pokretljivosti (Lazić, 1987; Cvejić, 2006) i međugeneracijske obrazovne pokretljivosti u Srbiji tokom dvadesetog veka. Evidentno je nekoliko značajnih tendencija. Prva se odnosi na ubrzano opismenjavanje i povećan obuhvat školskog sistema na svim obrazovnim nivoima tokom čitavog perioda. Druga oslikava promene u pristupu obrazovanju u zavisnosti od obrazovnog nivoa roditelja (i drugih faktora). Period do početka pedesetih godina karakteriše visok stepen obrazovne samoreprodukcije, visok značaj obrazovanja roditelja, ali istovremeno i relativno (u odnosu na obrazovanje roditelja) veći značaj sistemskih i drugih faktora (sloja, porekla i dr)⁷ za obrazovno postignuće dece. Ovaj period obuhvata *stari režim*, period tokom i neposredno nakon Drugog svetskog rata. Najveći deo pokretljivosti se odvija između roditelja koji nemaju završenu ni osnovnu školu i dece koja uspevaju da je završe. Obrazovna elita (sa završenim fakultetom), iako malobrojna, uspeva do gotovo svoj svojoj deci obezbedi diplomu fakulteta. Od sredine pedesetih godina dolazi do povećanja pokretljivosti, a onda i do stabilizacije samoreprodukcije (na najnižem nivou u celom veku) i ovaj period će potrajati sve do sredine sedamdesetih godina. U ovom periodu dolazi do smanjenja stopa samoreprodukcije kod onih bez škole i sa osnovnom školom (jer i dalje služe kao rezervoar za pokretljivost nagore), ali se povećava kod porodica sa srednjim obrazovanjem (samoreprodukcija kod onih sa visokim obrazovanjem je gotovo konstantna). Ove porodice ne uspevaju da istom brzinom (kao u ranijem periodu oni bez ili sa niskim obrazovanjem) svoju decu upute na fakultet. Istovremeno, obrazovanje roditelja ima značajno niži efekat za obrazovno postignuće deteta nego u prethodnom periodu, ali je evidentno da čak i takav uticaj postaje značajniji od drugih faktora. U ovom periodu se obrazovanje sve više institucionalizuje i u sve većoj meri podrazumeva odricanja (u prvom redu vremenska) i resurse za ulazak i ostanak u sistemu obrazovanja. Roditelji koji jasnije percipiraju koristi od obrazovanja (koji su i inače obrazovaniji) pokazuju se aktivniji u prenošenju kulturnog kapitala svojoj deci u trenucima kada je struktura sistema počela da se kristalizuje. Tokom trećeg perioda, osamdesetih i devedesetih godina, najpre dolazi do povećanja i stabilizacije stopa samoreprodukcije (na najvišem nivou tokom veka) i najveći deo se dešava unutar onih sa srednjom školom i fakultetom (koji čine gotovo 90% samoreprodukcije). Istovremeno se uočava trend zatvaranja obrazovnih kategorija jer se stope samoreprodukcije kod svih (osim kod fakultetski obrazovanih, koji doživljavaju i izvesnu silaznu pokretljivost) povećavaju i stabilizuju, čime obrazovanje postaje resurs koji se u većoj meri nego ranije zadržava unutar porodice.

⁷ U proseku su drugi faktori (ekspanzija obrazovanja, u prvom redu) bili značajniji faktor obrazovnog postignuća.

Literatura:

1. Becker, G. 1986. "Human Capital and the Rise and Fall of Families". *Journal of Labor Economics*, 4 (3, pt. 2): SI-S39.
2. Becker, G. 1993. *A treatise on the family* (enlarged edition). Cambridge Mass.: Harvard University Press.
3. Berković, E. 1986. *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*. Beograd: Ekonomika.
4. Bogdanović, M. 1987. „Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost“, u: Popović i saradnici (ur.). *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja.
5. Bogdanović, M. 1991. „Vertikalna društvena pokretljivost“, u: Popović, M. i saradnici (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
6. Bogdanović, M. I. 1992. „Međugeneracijska društvena pokretljivost – uporedna analiza“. *Sociologija*, vol. 34, br. 2: 193-211.
7. Bourdieu, P. 1986. “The forms of capital“, in: Halsey, A. H., H. Lauder, P. Brown and A. S. Wells (eds.). *Education: Culture, Economy, Society*. Oxford: Oxford University Press.
8. Checchi D. 2005. *The economics of education. Human capital, family background and inequality*. Cambridge University Press
9. Cvejić, S. 2000. „Opadanje društva u procesu dualnog strukturiranja“, u: Lazić, Mladen (ur.). *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
10. Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu – društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: ISI FF.
11. De Graaf, Dirk N., P De Graaf and G. Kraaykamp. 2000. “Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective“. *Sociology of Education*, 73: 92-111.
12. Džuverović, B. 1987. „Klasni aspekti obrazovanja“ u: Popović M., Bogdanović M. Vujović S. i dr. (ur.) *Društvene nejednakosti*, Beograd: ISIFF.
13. Flere, S. 1973. *Obrazovanje za sve*. Beograd: XX vek.
14. Ganzeboom, Kramenberg and Nieuwbeerta. 2000. “The Parental Effect on Educational and Occupational Attainment in Slovenia during 20th Century“. *Družboslovne razprave*, 32/33, vol 16.
15. Janićijević, Milosav. 1972. „Međugeneracijska društvena pokretljivost u SR Srbiji“. *Marksističke sveske*, god. 1, br. 1-2.
16. Kraaykamp, G. & K. van Eijck. 2010. “The Intergenerational Reproduction of Cultural Capital: A Threefold Perspective“. *Social Forces*, 89, 1: 209-231.
17. Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu – klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed.
18. Lazić, M. 1994. „Preobražaj ekonomske elite“, u: M. Lazić (prir.). *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.

19. Lazić, M. 1996. „Delatni potencijal društvenih grupa“ *Sociologija* 38 (2).
20. Lazić, M. 2000. “Serbia: The adaptive reconstruction of elites“, u: Highley, J. i G. Lengyel (ur.). *Elites After State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield.
21. Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd.
22. Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, u: Milić, A. (prir.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISI Filozofskog fakulteta.
23. Lillard, L, and R. Willis. 1994. “Intergenerational Educational Mobility: Effects of Family and State in Malaysia“. *The Journal of Human Resources*; Special Issue: *The Family and Intergenerational Relations*, Vol. 29, No. 4: 1126-1166.
24. Miladinović, S. 1993. „Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji“. *Sociologija* 2.
25. Miladinović, S. 2004. „Društvena pokretljivost kao faktor globalne društvene konkurentnosti“, u: *Tehnologija, kultura i razvoj*. Beograd: Institut „Mihajlo Pupin“.
26. Milić, V. 1996. *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*, Novi Sad: Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
27. Popović, M. 1984. „Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu“. *Sociologija*. br 3-4.
28. Popović, M. 1991. „Shvatanja društvenih nejednakosti i njihova socijalna uslovljenost“, u: Popović, M. i saradnici (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
29. Popović, M. i saradnici. 1991. *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
30. Popović, M. V. 1987. „Koliko su klasno-slojne nejednakosti i da li su društveno funkcionalne“, u: Popović M., M. Bogdanović, S. Vujović i dr. (ur.). *Društvene nejednakosti*. Beograd: Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja.
31. Popović, M. V., M. I. Bogdanović, S. Đ. Vujović, B. Džuverović, J. M. Petrović, M. J. Davidović, D. Mrkšić, V. A. Goati i M. Krneta. 1987. *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja / ISIFF.
32. Ristanović, S. 1979. *Društvene nejednakosti i obrazovanje*. Beograd.
33. RZS, 2013. *Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*, Beograd, Republički zavod za statistiku.
34. Sekulić, D. 1984. „Socioprofesionalna mobilnost u Jugoslaviji“. *Sociologija*, br. 1-2.
35. Sullivan, A. 2001. “Cultural Capital and Educational Attainment“. *Sociology*, 35 (4): 893-912.
36. Vuković, S. 1994. *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
37. Vuković, S. 1997. „Međugeneracijska pokretljivost prema mestu rođenja“. *Sociološki pregled*, XXXI, no 3.
38. Vrcan, S. 1974. *Društvene nejednakosti i moderno društvo*. Zagreb: Školska knjiga.
39. Zvekić, U. 1981. „Međugeneracijska vertikalna pokretljivost“. *Sociološki pregled*, br 1-2.